

JIŘÍ ANDĚL

VÝVOJ SÍDELNÍ STRUKTURY A OBYVATELSTVA POHRANIČNÍCH OKRESŮ ÚSTECKÉHO KRAJE

J. Anděl: *The development of the settlement structure and population in the frontier districts in the Ústí Region.* – Geografie – Sborník ČGS, 107, 3, pp. 243 – 259 (2002). The aim of this article is to demonstrate the uniqueness of the territory studied and the singularity of the genesis of its settlement structure. The article attempts to outline the causes and consequences of the development within a broad spatial and functional context. The origin and development of most of the settlements that have been developing in the territory of the basin districts since the early Middle Ages, have been determined by nature, their location, but also by politics. Compared with other eras, the population of the frontier districts is distributed relatively evenly and all the particular settlements are of small extent. The critical changes took place during the periods of industrialization and subsequent urbanization. The process is shown in the synthetic part of the article (population median, concentration median etc.). Later, significant settlement centres developed in the basin area. They have kept growing since the half of the 20th century, even to the exclusion of the settlements that were demolished as a result of extensive opencast brown-coal mining.

KEY WORDS: historical-regional geography – socio-geographical region – settlement structure – Ústí Region.

Pohraniční okresy Ústeckého kraje představují souvislý pás území podél česko-německých hranic, tvořený okresy SHP (Chomutov, Most, Teplice a Ústí n. L.) a Děčínem. Vývoj sídelní struktury a obyvatelstva se vyznačuje obdobnými rysy a určitou specifičností ve srovnání se zbývajícími okresy kraje i v porovnání s jinými oblastmi ČR. Při jejím formování byla rozhodující přírodní determinace, ke které se později přidružily faktory sociogeografické, politické a geopolohové. Článek navazuje na příspěvek autora publikovaný v tomto časopise, zaměřený na sociogeografické proměny v období transformace (Anděl 2002). Jeho cílem je poukázat na jedinečnost sledovaného území a na neopakovatelnost geneze jeho sídelní struktury, pokouší se naznačit příčiny a následky vývoje v širších prostorových a funkčních souvislostech.

1. Geografická poloha a specifika

Navzdory tomu, že se jedná o území příhraniční, nelze označit jeho geografickou polohu za okrajovou. O tom svědčí nejen dosavadní vývojové trendy, ale i existence důležitých rozvojových os. Národní podkrušnohorská rozvojová osa, procházející okresy SHP, směřující sem od Chebu a Karlových Var, pokračuje dále přes Českou Lípu na Liberecko. V prostoru krajského města se kříží s rozvojovou osou evropského významu, vycházející z dánské Kodaně a Hamburku, vedoucí přes Berlín, Sasko, Ústí n. L. – Teplice dále ku Praze a přes Vídeň k Budapešti (tzv. „druhý evropský banán“, Dostál, Hampl 1992)¹.

¹ Pro hlavní evropskou vývojovou osu: střední Anglie – BENELUX – Porúří – Porýní – severní Itálie se vžil termín „Modrý banán“.

Podél křížení obou os se vytváří exponovaný prostor trojúhelníkového tvaru s vrcholy ve městech: Teplice – Děčín – Litoměřice a těžištěm v Ústí n. L. (při dotyku labského koridoru s východními výběžky Mostecké pánve). Relativně silné přirozené vazby existují na pražskou aglomeraci, Liberecko (Šluknovský výběžek) a Karlovarský kraj (Podbořansko); zejména v rámci euroregionu se rozvíjí spolupráce se saskými městy.

Rozloha 3 185 km² představuje 60 % plochy Ústeckého kraje a našlo zde domov 75 % jeho obyvatel. Tvarově představují pohraniční okresy kompaktní pás, lemující v délce 115 km Krušné hory a Děčínskou vrchovinu. Nejvyšší nadmořské výšky dosahují jv. svahy Klínovce (1 225 m) na Chomutovsku. Nejnižší nadmořskou výšku celé České republiky nalezneme ve Hřensku, v místě kde Labe opouští naši republiku – 113 m. Sledované území dosahuje na relativně malé ploše velkého výškového rozpětí – přes 1 100 m. Pohraniční okresy se vyznačují řadou specifik; k nejvýznamnějším náleží:

- velká vertikální členitost území, ovlivňující odtokové poměry, klima, rozložení ekosystémů i možnosti využití území člověkem
- pestrá geologická stavba – od prahorních a starohorních krystalických břidlic a vyvřelin přes sedimenty druhohor, třetihorní sedimenty a vyvřeliny až ke čtvrtohorním pokryvům
- heterogenní půdní poměry, determinované proměnlivostí geologické stavby, reliéfu, klimatu
- pestrost původní vegetace (potenciální, rekonstruované), do současnosti ovšem zachované jen ve zbytcích (šípákové doubravy, skalní lesostepi, horské klimaxové až podmáčené smrčiny)
- různorodé a územně náročné využívání území (nejrozsáhlejší lomová těžba uhlí v republice, výrazné soustředění kapacit energetiky a chemie do malého prostoru SHP).

Vyniká počtem obyvatel; v roce 2000 zde žilo 626 tis. lidí, tj. 75 % obyvatel Ústeckého kraje a 6 % České republiky. Počet obyvatel v jednotlivých okresech se pohybuje od 119 (Ústí n. L.) do 134 tisíc (Děčín). Hustota zalidnění patří k nejvyšší v ČR – 197 obyv. na km² (v rozpětí 134 – 292 obyv. na km² na Chomutovsku, resp. Ústecku). Přetrvávají některé specifické populační a demografické rysy. V porovnání s úrovní ČR vyniká intenzita zalidnění, zastoupení mladších věkových ročníků (nízký index stáří), etnická heterogenita, nízká vzdělanost a vysoká nezaměstnanost (dvojnásobná ve srovnání s ČR), viz tab. 1.

2. Formování sídelní struktury

V minulosti náležely *fyzickogeografické faktory* k rozhodujícím předpokladům rozvoje sídelní struktury většiny oblastí ČR. V současné době se tato skutečnost významně potlačena na úkor faktorů jiných, zejména ekonomických, politických či sociálních. Dnes, v době rozvoje techniky, lze vybudovat velké inženýrské stavby i celá sídliště prakticky kdekoli, je to jen otázka financování. Vznik a vývoj většiny sídel, jenž se formovala na území pánevních okresů od raného středověku, byl determinován přírodně, polohově, ale také i politicky.

Slovanské kmeny, podobně jako původní autochtonní populace, osidlovaly především polohy klimaticky výhodné (vyšší teploty a přiměřené srážky) s úrodnými půdami. Druhým význačným lokalizačním faktorem byla poloha

Tab. 1 – Základní charakteristiky pohraničních okresů Ústeckého kraje v roce 2000

	Rozloha km ²	Obyv. tis.	Obyv. na km ²	Index stáří	Průměrná mzda Kč	Nezaměstnanost %	Emise na km ² t	Na 1 000 obyv.		
								Podnikatelé	Kriminalita	Dokončené byty
Děčín	909	133,6	147	94	12100	13,6	2	144	35	1,3
Chomutov	935	125,5	134	79	12200	16,9	95	130	38	1,0
Most	467	118,8	255	90	14400	21,0	107	123	43	0,5
Teplice	469	130,1	277	100	12900	17,0	75	126	53	1,1
Ústí n.L.	405	118,5	292	95	13000	14,1	29	139	48	1,0
Pohraniční okresy	3185	6265,5	197	92	12900	16,5	58	132	43	1,0
Ústecký kraj	5335	827,0	155	95	12800	16,2	24	141	42	1,2
ČR	78864	10267	130	109	13900	8,8	11	165	43	2,4

Poznámka: index stáří – počet obyvatel starších 60 let na 100 dětí do 14 let; nezaměstnanost v březnu 2001, emise představují souhrn všech hlavních emisí (tuhých i plyných).
Pramen: ČSÚ a Ústav zdravotnických informací a statistiky.

u vodních zdrojů, nejen řek, ale také potoků, pramenných míst a prameništích území. Údolí pod Krušnými horami podél středního a dolního toku Bíliny řadí J. Korčák mezi tzv. *kmenové oblasti* Čech². Jde o oblasti nejstaršího kontinuálního osídlení, které se staly základnami etnické svéráznosti (Korčák 1960). Teprve později, v souvislosti s růstem počtu obyvatelstva, dochází k osídlení území výše položených, pahorkatin až vrchovin, a to opět za předpokladu výhodnější klimatické polohy a vodního zdroje.

Krušné hory jsou pozvolna osidlovány nejprve z české strany. Objev velkých ložisek stříbrných a železných rud (Krupka³, Přísečnice), mědi, stříbra (Hora Sv. Kateřiny), cínu (Cínovec) a rozvoj hornictví ve 13. – 14. století byl impulsem pro silnou německou kolonizaci. Tato migrační vlna se však již „nerozplynula“ v domácím obyvatelstvu jako imigrace předcházející. Vedla do míst při hranici se Saskem, kde byly zalidněny dosud slabě osídlené okrsky. Z trvání odlišné kmenové či národnostní příslušnosti vznikaly postupně politické a hospodářské rozpory, zvláště po vytvoření československého státu (Korčák 1960).

Formování sídelní struktury Ústecka je vedle faktorů fyzickogeografické povahy velmi úzce vázáno na rozvoj dopravních systémů. Od dávných dob procházely touto oblastí trasy dvou významných zemských cest: Chlumecká či Srbská (náležela k nejstarším v českých zemích) a Solná (po ní se dopravovala do Čech hlavně sůl z Halle).

Základy sídelní struktury vykrytalizovaly již v období raného feudalismu, kdy hospodářský rozvoj (růst zemědělské a řemeslné výroby, obchodu a těžby kovů v Krušných horách) umožňuje především vývoj sídel výhodně lokalizo-

² Slované pronikají do nížinných oblastí pohraničních okresů zhruba od poloviny 1. tisíciletí; tato „mocná vrstva“ vtiskla našim zemím jednotný a dlouhodobě trvalý ráz jazykový. Po příchodu Slovanů zůstaly stále silné prvky kultur vytvořené „domácím“ (autochtonním) obyvatelstvem. To by nebylo možné, kdyby před slovanské obyvatelstvo nebylo z velké části zůstalo v zemi. Poměr vrstvy „dobyvatelů“ a porobených není pochopitelně znám (Korčák 1938).

³ Krupka náleží k nejstarším hornickým místům v našich zemích a předpokládá se, že těžba zde byla provozována již v době předhistorické.

vaných. Kontinuálně nastává pozvolná selekce v dynamice růstu sídel a "zahušťování" jejich struktury.

Během 14. století zaznamenává rozvoj řada měst. Most se stal nejdůležitějším opěrným bodem královské moci v této části Čech. Budují se nové hrady (např. Děčín, Bílina, Most) a kláštery (Osek, Teplice, Chomutov), popř. dochází k jejich rozšíření. V letech 1528 – 1617 jsou povýšena na tzv. královská horní města: Hora Sv. Šebestiána, Výsluní, Přísečnice, Vejprty a Loučná. Částečně upadající hornictví je postupně nahrazováno jinými aktivitami: železářstvím (hamry), těžbou dřeva, předením a tkaním lněného plátna, pěstováním obilovin a chovem ovcí.

Příznivý vývoj trvá až do třicetileté války; její následky na sídelní strukturu jsou katastrofální. Podle odhadu se počet obyvatel Čech snížil asi o třetinu. V důsledku sousedství s protestantským Saskem byl populační pokles v této části Čech ještě vyšší. Z katolických oblastí Německa přicházejí noví osídlenci, takže do konce 17. století se podstatně změnila národnostní a kulturní poměry téměř v celé oblasti. Úpadek zaznamenávají především města Most, Bílina, Ústí n. L. a Děčín.

3. Vývoj v industriálním období

V průběhu 18. století nastává ekonomické oživení, spojené s textilní a řemeslnou výrobou (vznik manufaktur). Prudce se rozvíjí nejstarší textilní oblast Šluknovska, která se stává nejvíce zalidněnou částí celých Čech (okolo roku 1850 přes 265 obyv. na km²). Výhodná geografická poloha vede k aplikaci pokročilejších textilních výrobních postupů (tkaní), které byly rozvíjeny zejména v oblasti Lužických hor. Pro své ekonomické zaměření a hustotu zalidnění získalo Šluknovsko přezdívku „České Nizozemí“ (Kárníková 1965). Jejím centrem byl Šluknov, Rumburk a Jiřetín (tab. 2). Osídlení zde bylo velice kompaktní, na velmi vysoké hustotě zalidnění se podílel značný počet malých sídel (žádné nemělo více než 5 000 obyvatel).

Souběžně se rozvíjí sklářská výroba v Kytlicích, Chřibské, Doubici a některé speciální obory, např. výroba umělých květin na Šluknovsku či knoflíkářství (Tisá). V r. 1794 byla založena v Klášterci nad Ohří známá Thunova továrna na výrobu porcelánu, která byla druhá nejstarší v Čechách.

Ve vývoji sídelní struktury se od poloviny 19. století začíná regionálně výrazně uplatňovat Podkrušnohoří. Prudký rozvoj těžby hnědého uhlí způsobuje úplnou revoluci v hospodářských a sociálních poměrech této oblasti. Silně

Tab. 2 – Počet obyvatel ve městech v letech 1830 až 1850 (v tis.)

Město	1830	1843	1850
Šluknov	3,1	3,8	4,6
Varnsdorf	3,3	4,2	4,4
Rumburk	3,4	4,1	4,4
Chomutov	3,7	4,2	4,3
Most	2,9	3,3	3,6
Teplice	2,2	2,3	3,6
Ústí n.L.	1,7	2,4	3,1

Poznámka: města v administrativním vymezení daného roku

Pramen: Kárníková 1965

Tab. 3 – Počet obyvatel ve městech v letech 1869 až 1910 (v tis.)

Město	1869	1880	1890	1900	1910
Ústecká aglomerace	12,0	24,3	37,6	53,5	63,0
<i>z toho: Ústí n. L.</i>	<i>10,9</i>	<i>18,3</i>	<i>28,7</i>	<i>37,3</i>	<i>39,3</i>
Teplická aglomerace	11,6	23,9	32,8	48,9	57,0
<i>Teplice-Šanov</i>	<i>10,2</i>	<i>16,8</i>	<i>20,3</i>	<i>24,4</i>	<i>26,8</i>
Mostecká aglomerace	10,0	14,8	22,6	33,4	39,6
<i>Most</i>	<i>6,3</i>	<i>10,1</i>	<i>14,9</i>	<i>21,5</i>	<i>25,7</i>
Chomutov	7,4	11,7	15,3	19,8	24,9
Děčín	7,6	11,5	14,9	20,5	24,1
Varnsdorf	13,2	15,2	18,3	21,2	23,2
Horní Litvínov	5,1	5,7	7,5	14,9	16,4
Osek	3,4	5,8	8,5	12,7	14,4
Duchcov	3,3	7,4	10,1	12,0	12,4
Rumburk	9,1	10,1	10,2	10,4	10,5

Poznámka: města v administrativním vymezení k danému roku

Vysvětlivky:

Ústecká aglomerace: Ústí n. L., Klíše, Krásné Březno, Trmice, Předlice, Střekov, Novosedlice, Bukov, Stříbrníky a Neštětice.

Teplická aglomerace: Teplice, Trnovany, Novosedlice, Bystřany, Újezdeček a Proboštov.

Mostecká aglomerace: Most, Souš, Komořany a Kopisty.

Pramen: Kárníková 1965

se uplatňuje i labská vodní cesta, která umožňuje dovoz solí a přes Hamburk i surovin pro vznikající chemický, potravinářský a hutní průmysl. Důležitou roli v ekonomickém rozvoji hraje výstavba železnice, která v roce 1867 spojovala Ústí n. L. s Duchcovem a o tři roky později s Chomutovem. Dynamický rozvoj („přílivová vlna“) postupoval od východu na západ: na Ústecku započal v 50. letech, na Teplicku v 60. letech a na Mostecku až ve druhé polovině 70. let⁴ (tab. 3).

Od poloviny 19. století se začíná prosazovat i Děčínsko, zahrnující Děčín a údolí Ploučnice až po Benešov n. Pl. Během krátké doby zde vzniklo, díky exponované poloze při Labi a pražskosaské dráze, mnoho velkých podniků velmi dobře strojově vybavených, zaměřených na bavlnářský, potravinářský, chemický a strojírenský průmysl. Za 20 let, do roku 1880, se počet obyvatel Děčína zdvojnásobil a město se řadilo mezi největší v severozápadních Čechách.

Dynamický populační vývoj trvá až do konce 19. století. Podílí se na něm nejen vysoký přirozený přírůstek, ale zejména silné vlny imigrantů (hlavně z dolního Pooohří, neúrodných krajů jz. Čech a z Posázaví).

V polovině 19. století žilo na území pohraničních okresů Ústeckého kraje 360 tis. obyvv., z toho nejvíce v dnešním okrese Děčín (163 tis.) a Chomutov (75 tis.). Sídlní struktura je ve znamení celoplošného rozvoje; sílí selektivní vývojové tendence. Oblast Mostecké pánve (zejména pak aglomerace velkých měst) se stala rozhodujícím „motorem“ vývoje na úkor periferních krušnohorských sídel (která jsou populačně již ztrátová) a ostatních méně vyspělých částí Čech (tab. 4).

⁴ V širším středoevropském kontextu rozhodující orientace urbanizačních procesů však probíhá od západu k východu a to především v návaznosti na rozvoj německých průmyslových oblastí, zejména Saska.

Tab. 4 – Vývoj počtu obyvatel v letech 1850 až 2000 (v tis.)

Okres	1850	1880	1910	1921	1930	1950	1970	1991	2000
Děčín	163	187	233	213	232	131	132	133	134
Chomutov	75	106	136	135	148	85	104	124	125
Most	33	50	117	119	127	101	117	120	119
Teplice	43	94	187	187	201	130	136	128	130
Ústí n. L.	47	64	116	119	131	94	106	118	118
Celkem	361	501	789	773	839	541	595	623	626

Pramen: ČSÚ

Ještě v roce 1850 měl daleko nejvyšší hustotu zalidnění okres Děčín (172 obyv. na km² – díky Šluknovsku), ale již krátce po roce 1880 byl předstížen dynamicky se rozvíjejícím Teplickem; v roce 1880 zde byla překročena hranice 200 a o 30 let později již 400 obyv. na km² (s maximem v roce 1930 – 428 obyv. na km²). Po roce 1890 překročil hranici 200 obyv. na km² i okres Ústí n. L., který o 10 let později předstihl Děčínsko. Zatímco v roce 1869 byl největším městem na území celého Ústeckého kraje Varnsdorf, od roku 1880 se již prosazuje Ústí n. L., následované Teplicemi a Mostem. Začátkem století prudce klesá natalita (z 35 na 22 promile) a zároveň se trvale snižuje i mortalita (z 30 promile v polovině 19. století na hodnotu okolo 20 promile před první světovou válkou).

Následuje období „nasyčení“ se stagnujícími trendy ve vývoji: mírný poválečný pokles je kompenzován zprvu zvýšenou natalitou (24 promile) a později je populační vývoj negativně ovlivněn hospodářskou krizí (pokles natality na 15 promile). Trvale klesající tendenci vykazuje mortalita, která je „stlačena“ pod hranici 15 promile.

4. Vývoj po druhé světové válce

K populačnímu zlomu dochází po druhé světové válce; tento obrat je spojen se silnými migračními pohyby obyvatelstva – odsunem Němců a „novým“ osídlováním pohraniční. Vystěhování německého obyvatelstva (např. z okresu Ústí n. L. odešlo 80 až 85 % veškerého obyvatelstva) a příliv osídlenců z vnitrozemí má za následek změny jak kvantitativní (nedostatečná kompenzace za emigrující obyvatelstvo se projevuje populačním deficitem minimálně ve výši 300 tisíc), tak i kvalitativní povahy (národnostní, věkové, ekonomické). Narušeno je sociální prostředí; populace se vyznačuje určitými specifiky: vyšší etnickou heterogenitou, nepříznivou vzdělanostní strukturou a sociální patologičností (kriminalitou, toxikománií, vyšší rozvodovostí).

Je narušena kontinuita vývoje s trvalými regresními tendencemi a zesilujícími selektivními trendy. Na jedné straně dynamicky rostou význačná centra osídlení a na straně druhé dochází ke „zhroucení“ celé sídelní struktury, ve které se objevují nezacelitelné „trhliny“. Výsledkem je zánik řady sídel v důsledku poválečného nedosídlení (zejména v oblasti Krušnohoří) a následkem rozvoje lomové těžby hnědého uhlí (obr. 6).

Výrazně se v poválečném období mění hustota zalidnění vztahovaná k celorepublikovému průměru. Zatímco ještě v roce 1930 byla 2x vyšší, v poválečném období byla její úroveň vyšší již jenom o 50 % (tab. 5).

Současná sídelní struktura kraje se vyznačuje určitou specifičností – silným zastoupením velkých a středně velkých měst, položených do koncentrač-

Tab. 5 – Vývoj hustoty zalidnění v letech 1850 až 2000 (obyv. na km²)

Okres	1850	1880	1910	1921	1930	1950	1970	1991	2000
Děčín	172	206	256	235	255	144	146	146	147
Chomutov	77	113	146	144	158	91	111	133	134
Most	69	106	251	254	273	217	251	257	255
Teplice	90	200	399	398	428	276	289	273	277
Ústí n. L.	91	158	288	294	323	231	262	292	292
Celkem	113	158	248	243	264	170	187	196	197
ČR	86	104	128	127	135	113	124	130	130

Tab.6 – Velikostní rozpětí obcí 2001

Okres	Největší rozloha (km ²)	Nejmenší rozloha (km ²)	Nejméně obyvatel
Děčín	Děčín 118	Kámen 1,8	Doubice 83
Chomutov	Kryštofovy Hamry 68	Račetice 3,8	Loučná 68
Most	Most 87	Patokryje 2,6	Český Jiřetín 62
Teplice	Krupka 47	Novosedlice 1,4	Žim 134
Ústí n. L.	Ústí n. L. 94	Ryjice 1,6	Tašov 101
Pohraniční okresy	Děčín 118	Novosedlice 1,4	Český Jiřetín 62

Pramen: ČSÚ

ní sídelní osy (páteře) prvního řádu (z pohledu hierarchické úrovně ČR) Chomutov – Most – Teplice – Ústí n. L. Centrem krušnohorské konurbace je bezmála stotisícové Ústí n. L.; poněkud excentricky položené krajské město (preferované v dobách „fungování“ Severočeského kraje) je dnes přirozeným centrem spíše pro východní části území, neboť směrem na západ jeho vliv mírně klesá.

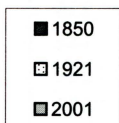
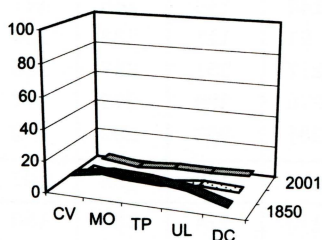
Velmi variabilní je velikost současných obcí. Jednou z plošně největších obcí ČR je Děčín na rozloze 118 km², který zasahuje až ke státní hranici. Naopak nejmenší rozlohu mají ústecké Ryjice (1,6 km²) a nejméně obyvatel žije v Českém Jiřetíně na mosteckém Krušnohoří (58 osob ke sčítání 2001). Největší obce registrujeme na Chomutovsku (podle rozlohy – 21 km²) a na Ústecku (podle počtu obyvatel – 5,5 tisíc). Nejvíce částí mají ústecké obce, nejméně částí obce okresu Most (tab. 6).

5. Zhodnocení vývoje sídelní struktury

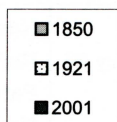
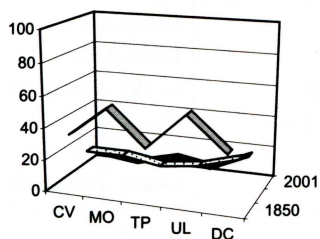
Z hlediska struktury sídel sledujeme od roku 1850 obecný trend snižování podílu obyvatel v sídlech velmi malých (do 200 obyv.) a malých (200 – 999 obyv.) na úkor sídel větších, zejména v západní části území (na Děčínsku se však struktura příliš nemění). Po roce 1921 se regresní tendence týkají i středně velkých sídel (1 000 – 4 999 obyv.) a koncentrační trendy vedou k dynamickému nárůstu obyvatel sídel nad 5 tis. obyvatel – v západních okresech se v letech 1921 – 1991 počet jejich obyvatel zdvojnásobuje a na Děčínsku stagnuje (viz obr. 1).

Po roce 1991 jsou patrné inverzní tendence, což platí zejména pro okres Ústí n. L., kde se počet obyvatel v kategorii středních sídel zvýšil o 11 % a v ka-

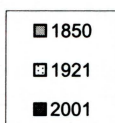
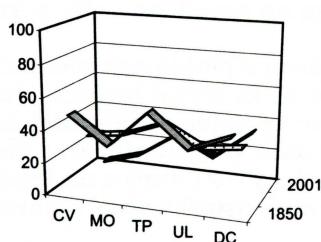
**1a – Velmi malá sídla
0–199 obyvatel**

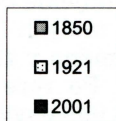
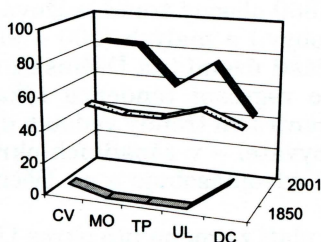
**1b – Malá sídla
200–999 obyvatel**

**1c – Středně velká sídla
1000–4999 obyvatel**

**1d – Velká sídla
nad 5000 obyvatel**

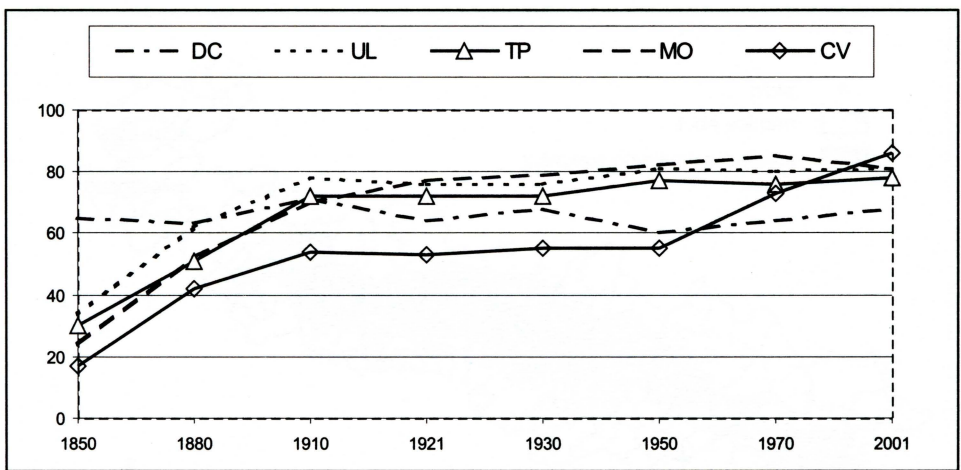

tegorii malých sídel dokonce o 15 %. V této souvislosti lze hovořit o náznacích suburbanizace, kdy v urbanistickém vývoji sílí tlak na rozšiřování zastavěného území pro různé funkce (výrobu, bydlení, služby, volný čas aj.). Osídlení se postupně „rozvolňuje“, snižuje se atraktivita jader (center) měst a zvyšuje se význam okrajových částí (čtvrtí) a aglomerovaných obcí, kde se uskutečňuje nová výstavba zejména na tzv. zelené louce. Prostor mezi Ústím n. L. a Teplicemi, kudy povede dálnice, patří k dynamicky se rozvíjejícím lokalitám pohraničních okresů (výstavba supermarketů a dalších obchodních, výrobních a skladovacích areálů).

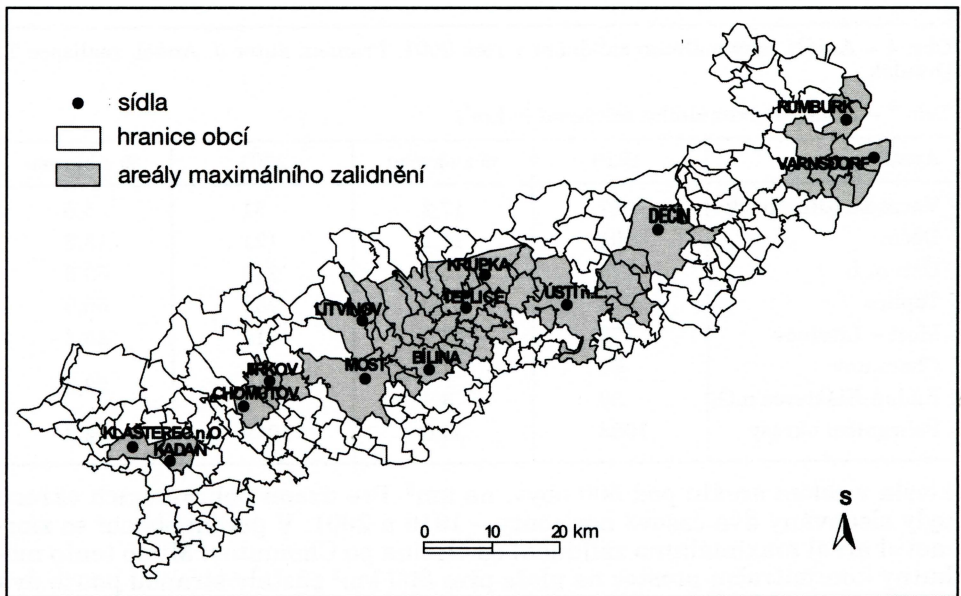
Představu o koncentračních tendencích ilustruje i graf zachycující podíl obyvatel žijících v obcích nad 5 tis. obyvatel. Obecně lze říci, že proces koncentrace dynamizuje v období 1850 – 1800, posléze se snižuje a v období vzniku československého státu se v pohraničí ústeckého kraje zastavuje. Na území jednotlivých okresů má tento proces zcela odlišný průběh. Medián koncentrace (50 % podíl obyvatel v obcích nad 5 tisíc) dosáhlo Děčínsko již před rokem

Obr. 1 – Vývoj velikostní kategorie sídel ústeckého pohraničí (v %). Vysvětlivky: okresy – CV Chomutov, MO Most, TP Teplice, UL Ústí n. L. a DC Děčín. Poznámka: 100 % = součet za jednotlivé okresy v příslušném roce. Pramen: ČSÚ.

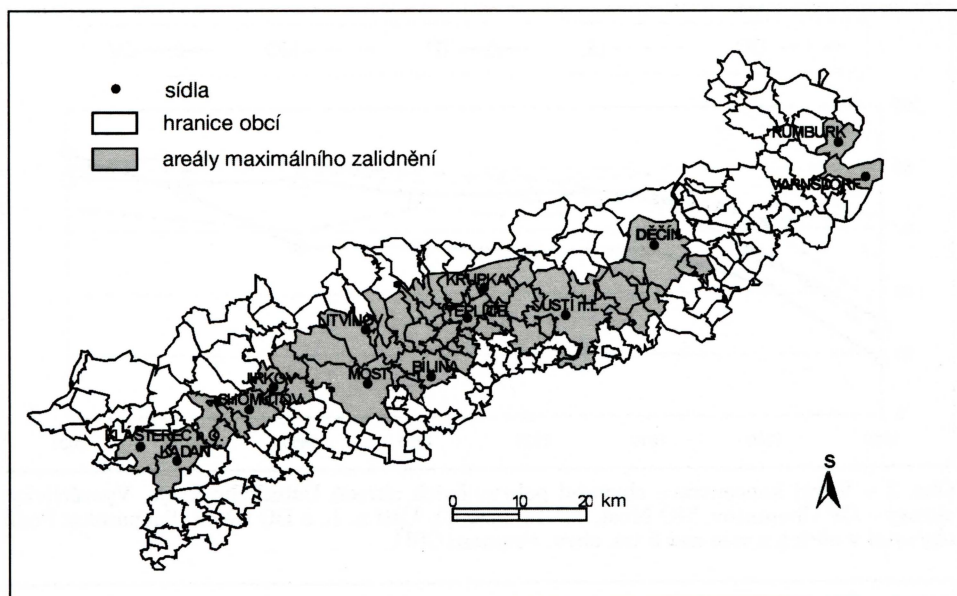
Obr. 2 – Vývoj koncentrace obyvatel pohraničních okresů Ústeckého kraje. Vysvětlivky: okresy – CV Chomutov, MO Most, TP Teplice, UL Ústí n. L. a DC Děčín. Poznámka: Podíl obyvatel v obcích s více než 5 tis. obyv. Pramen: ČSÚ.

Obr. 3 – Areály maximálního zalidnění v roce 1910. Pramen: autor J. Anděl, realizace T. Oršulák.

1850, zejména díky Šluknovsku, kde proces urbanizace a industrializace vlivem blízkosti saských měst započal nejdříve v celé Rakouské monarchii. Okresy Teplice a Most dosáhly mediánu koncentrace okolo roku 1880 (Ústec díky „lepší geopoloze“ poněkud dříve) a Chomutovsko až na přelomu století (viz obr. 2).

Koncentrační trendy s prostorovou rozlišovací úrovní zachycují i tzv. areály maximálního zalidnění, konstruované podle metody profesora Korčáka (1966). Minimální hladina intenzity zalidnění byla stanovena tak, aby ne-

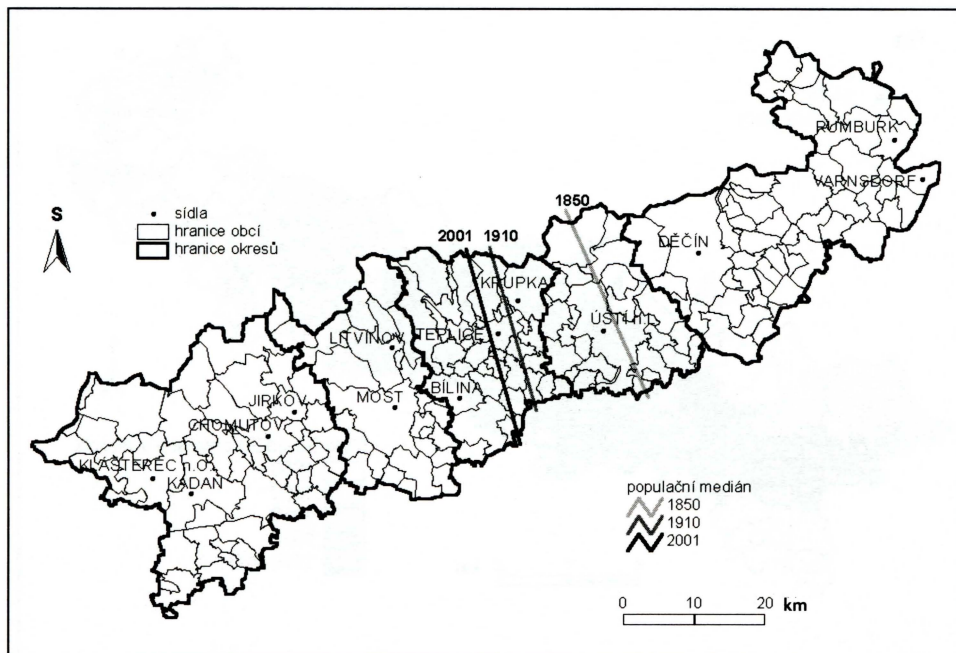
Obr. 4 – Areály maximálního zalidnění v roce 2001. Pramen: autor J. Anděl, realizace T. Oršulák.

Tab. 7 – Areály maximálního zalidnění (v km²)

Areál	1910	% z okresu	2001	% z okresu
Varnsdorf-Rumburk	157	17,2	51	5,6
Děčín	101	11,1	121	13,3
Ústí n. L.	179	44,2	218	53,8
Teplice	314	67,0	233	50,0
Most – Litvínov	176	37,7	216	46,3
Chomutov	66	7,1	210	22,5
Kadaň-Kláštec n.O.	30	3,2		
Pohraniční okresy	1083	34,0	1049	32,9

klesla v celém areálu pod 500 obyv. na km². Pro území pohraničních okresů byly sledovány dva časové horizonty – 1910 a 2001. V prvním období se zformoval areál maximálního zalidnění od Děčína po Chomutov. Mimo tento mohutný koncentrační prostor na ploše přes 800 km² zůstaly stranou pouze dva areály – rozsáhlý šluknovský (157 km²) a drobný kadaňský. To souvisí nepochybně s dosavadními vývojovými trendy – setrvačností Šluknovska a „nevynutností“ Kadaňska (viz obr. 3). Do roku 2001 se situace právě v těchto krajních polohách změnila. Výrazně oslabilo Šluknovsko (třetina původní rozlohy) a naopak se propojilo Chomutovsko s Kadaňskem v areál na plošně 210 km². Výrazně se posílilo Ústecko s Mosteckem a ztratilo Teplicko (viz obr. 4, tab. 7).

Celistvější představu o vývoji prostorové diferenciaci podává mapa, zachycující rok, kdy jednotlivé obce dosahovaly populačního maxima. Zcela zřetelně se oddělují horské a periferní polohy s maximy v 19. století od údolních poloh, z nichž geopolohově nejvýhodnější zaznamenávají populačního maxima

Obr. 5 – Populační medián ústeckého pohraničí v letech 1850, 1910 a 2001. Poznámka: Rozděluje území podle počtu obyvatel na dvě stejné části. Pramen: autor J. Anděl, realizace T. Oršulák.

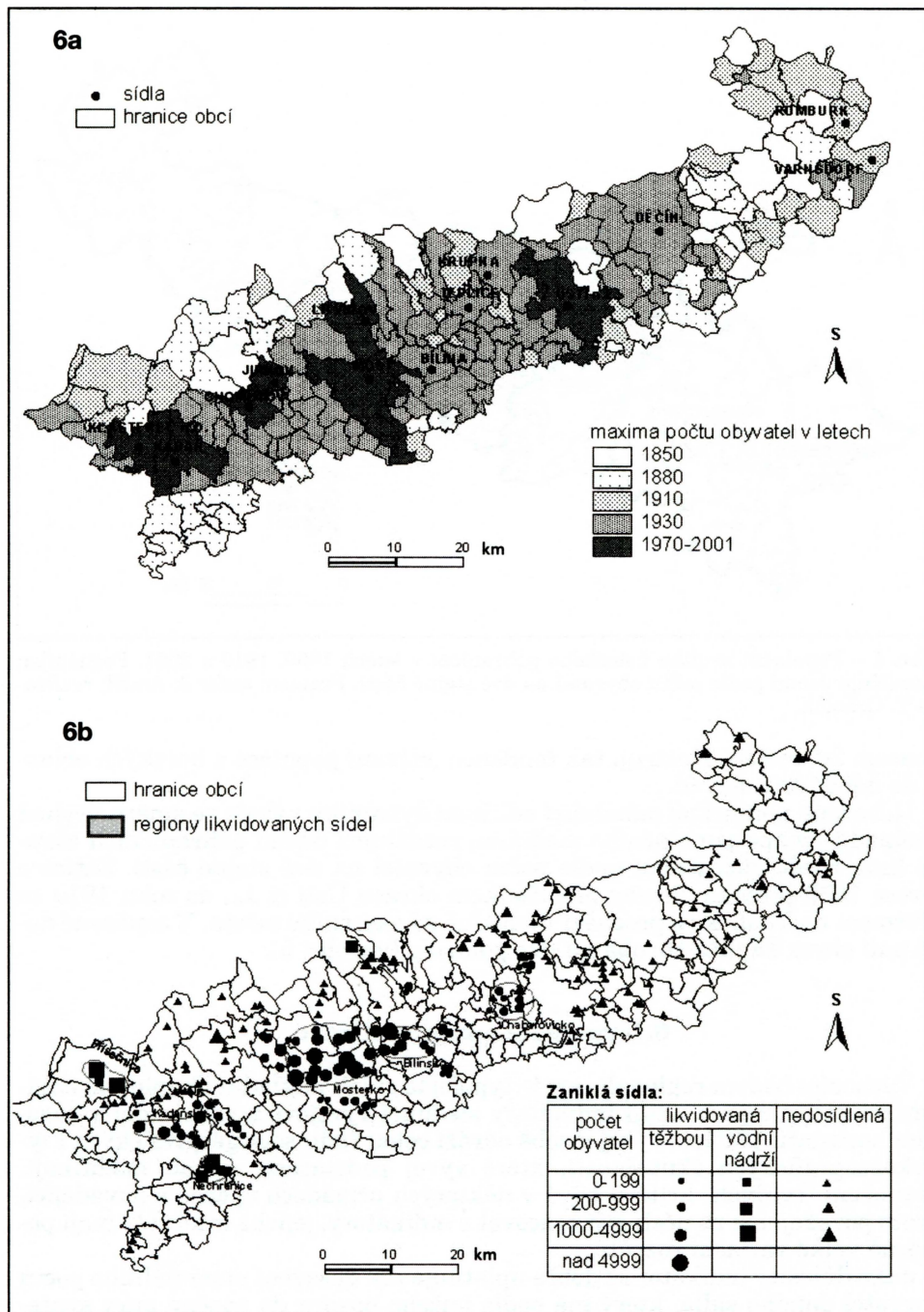
koncem 20. století. Ilustrují tak tendence „slévání populace z horských oblastí do údolí“ (viz obr. 6).

Názornou pomůckou odhalující odlišnou dynamiku vývoje ve směru východ – západ je mapa populačního mediánu, rozdělující území pohraničních okresů linií, rozdělující území podle počtu obyvatel na dvě stejné části. Zatímco v roce 1850 probíhá zhruba prostředkem okresu Ústí n. L., do roku 1910 se přesouvá na Teplicko a prochází východně od okresního města. V současné době půlí okres Teplice zhruba na dvě poloviny (viz obr. 5).

6. Typologie a regionalizace

Výchozím bodem regionalizace je typologie sídel. Základní skupinu kritériální soustavy reprezentují indikátory sledující vývojové trendy sídel v časovém horizontu 150 let. Vývoj v sobě odráží celou řadu sociogeografických i fyzikogeografických skutečností, které vývoj podstatnou měrou modifikují. Stanovení „tvrdých“ kritérií bývá v některých případech sporné a zavádějící. Proto považujeme za účelnější pracovat s indikátory, jejichž intervaly mají poměrně velké variační rozpětí.

Jako důležitý indikátor se dobře uplatňuje rok dosažení maximálního počtu obyvatel daného sídla, který má podle našeho názoru do značné míry syntetickou povahu. Druhým kritériem je porovnání početního maxima se současným stavem a hustota zalidnění. Pro následnou regionalizaci je rozhodující i poloha daného sídla, nejen ve fyzikogeografickém kontextu, ale i z hlediska základních vývojových os severozápadních Čech, včetně mikropohy.

Obr. 6 – Populační maxima obcí (6a) a zaniklá sídla (6b). Pramen: autor J. Anděl, realizace T. Oršulák.

Tab. 8 – Kritéria typologie a regionalizace

Region/ Mikroregion	$P_{\max}$	$P_{01}/P_{\max}$	Hustota	Poloha
	rok	%	obyv. na km ²	převážně
KRUŠNOHOŘÍ				
– 1. typ	φ1850	Pod 10	Pod 20	H
– 2. typ	φ1910	10–25	35–50	H
PÁNEV				
– Jádra	1910, 2001	Nad 50	φ1000	Ú
– Zázemí	1910, 1930	Nad 25	35–100	Ú
– Poohří	φ1930	Nad 25	φ210	Ú
STŘEDOHOŘÍ				
– „Vlastní“ Středohoří	1910, 1930	10–50	25–50	H
– Doupovsko	1880	10–50	φ30	P
– Východní jádra	1880, 1930	Nad 25	φ120	Ú
DĚČÍNSKO				
– Děčínská aglomerace	1930	Nad 25	φ275	Ú
– České Švýcarsko	1850–1910	10–25	φ25	H
– Šluknovsko	1910, 1930	Nad 25	φ170	P

Vysvětlivky: Ú – údolní poloha, H – horská poloha, P – pahorkatina

$P_{\max}$ – populační maximum obcí; $P_{01}/P_{\max}$ – porovnání početního stavu v roce 2001 s maximem

Kritéria typologie a regionalizace:

Rok dosažení maximálního počtu obyvatel ($P_{\max}$); v údolních polohách a v Českém středohoří převládá rok 1910; u velkých dynamicky se rozvíjejících měst rok 2001. Lokality v periferních mikroregionech dosahovaly populačního maxima daleko dříve, v horských periferiích Děčínska a Krušnohoří již v roce 1850.

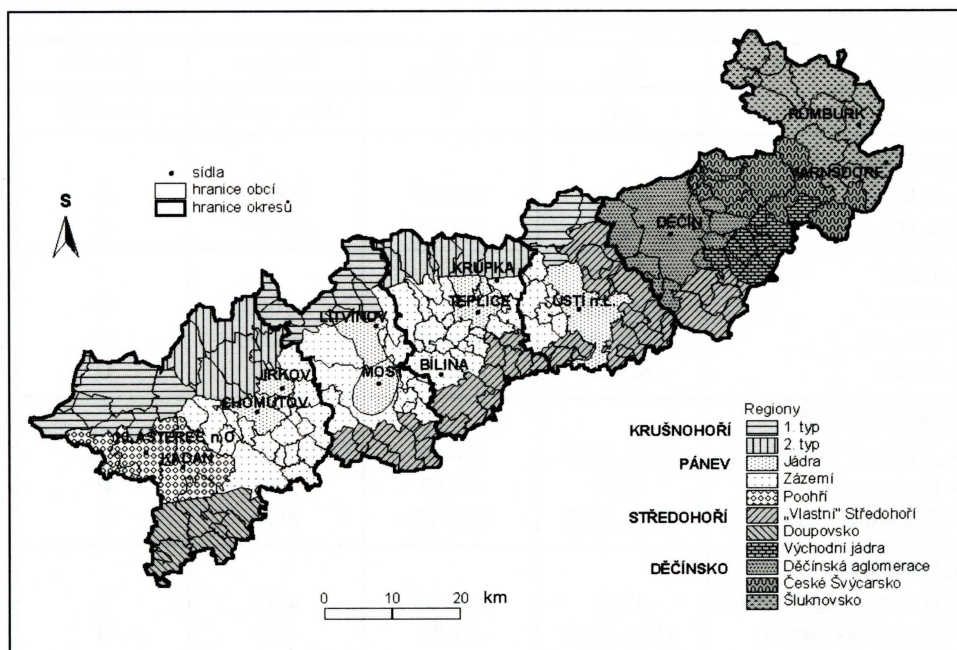
Porovnání současného početního stavu s maximem ($P_{01}/P_{\max}$); indikátor je uváděn v % (rok 2001 = 100 %).

Kritické hodnoty vykazují obce ležící v periferních prostorách Krušnohoří, kde se počet jejich obyvatel snížil více než 10krát. Nejmenší úbytek (či identickou hodnotu se svým maximem) zaznamenala progresivně rostoucí města, zejména ve střední a západní části konurbace (obr. 6).

Hustota zalidnění v roce 2001 (obyv. na km²) je výrazně variabilní v celém prostoru okresu, důležitou roli zde hraje i mikropoloha. Ukazatel nejlépe ilustruje a odráží současný populační stav obcí. Poloha dokresluje lokalizaci sídla podle typu reliéfu: H – horský, Ú – údolní a P – pahorkatiny.

Obsahová náplň tabulky 8 slouží jako podkladová databáze pro typologii a následnou regionalizaci vývoje sídelní struktury pohraničních okresů. Zachycuje rok dosažení maximálního počtu obyvatel; index vývoje obyvatel představuje podíl mezi současným počtem obyvatel a historickým maximem a pohybuje se od 2 (Kryštofovy Hamry na Chomutovsku) do 100 (např. Ústí n. L., Chomutov aj.). Jeho interpretace je jednoduchá; naznačuje kolik procent obyvatel zde nyní žije ve srovnání s maximem (u Kryštofových Hamrů pouhá 2 %)⁵.

⁵ Do současného administrativního vymezení náleží i vodní nádrž, která zatopila město Přísečnice.

Obr. 7 – Regionalizace sídelní struktury ústeckého pohraničí. Pramen: autor J. Anděl, realizace T. Oršulák.

Typologii a regionalizaci jednotlivých okresů byly věnovány dílčí studie, zpracovávané v rámci etapového grantového úkolu na katedře geografie PF UJEP v letech 1996 – 2000 (Anděl a kol. 1996 – 2000). Na základě dílčích výsledků a následné generalizace je zpracována regionalizace, diferencující území pohraničních okresů Ústeckého kraje do 4 relativně homogenních regionů (viz obr. 7).

Krušnohoří – je rozděleno do dvou základních typů:

Druhý typ se vyznačuje silnými depopulačními tendencemi; v porovnání s populačním maximem (již v roce 1850) klesl počet obyvatel ve většině obcí 10x a současná intenzita zalidnění nedosahuje ani 20 obyv. na km², přičemž rozsáhlé plochy jsou bez trvalého osídlení (teplické a východochomutovské Krušnohoří).

První typ vykazuje již daleko příznivější parametry; jedná se sice o obce s velkým populačním poklesem v porovnání s maximem, kterého bylo dosaženo později – v roce 1910; relativně vyšší je hustota zalidnění (35 – 50 km²).

Pánev – region lze diferencovat do 3 částí:

Jádra představují nejprogresivněji se rozvíjející prostory. Velká z nich dosahují svého populačního maxima převážně v současné době, ostatní v roce 1930; extrémně vysoká je intenzita zalidnění, pohybující se okolo 1 000 obyv. na km².

Zázemí pánevních jader se vyznačuje narušenou a rozbitou sídelní strukturou. Index vývoje a rovněž hustota je proto velmi variabilní; svého populačního maxima dosahovaly obce převážně v letech 1910 – 1930.

Poohří se vyznačuje určitými specifickými znaky v porovnání s ostatními pánevními částmi. Zahrnuje 2 menší jádra (Kadaň a Klášterec n. O.) se svým zázemím a proto je intenzita zalidnění vysoká; populační maximum je vztahováno převážně k roku 1930.

Středohoří lze rovněž diferencovat do tří relativně homogennějších celků: „Vlastní“ Středohoří vyplňuje jižní části okresů a neodlišuje se příliš od parametrů zázemí pánevních jader (variabilita jednotlivých indikátorů je však o poznání nižší).

Doupovsko představuje typickou periferii a jí odpovídající parametry se blíží hodnotám Krušnohoří 2. typu.

Východní jádra jsou lokalizována na sv. výběžku Českého středohoří; vyznačují se relativně vyšší koncentrací obyvatelstva; značně rozdílné jsou však horizonty, kdy zde v minulosti žilo nejvíce obyvatel (1880 – 1930).

Děčínsko se liší odlišným vývojem sídelní struktury následujících částí:

Děčínská aglomerace se indikátory blíží pánevním jádrům, odlišné je však dosažení populačního maxima (1930).

České Švýcarsko vykazuje analogické znaky ostatních periférií, liší se však velice dlouhým horizontem, kdy obce dosahovaly populačního maxima.

Šluknovsko má relativně vyšší intenzitu zalidnění; ve srovnání s populačními maximy (1910, 1930) zaznamenáváme spíše mírnější pokles početního stavu obyvatel v převážné většině obcí.

7. Zhodnocení a perspektivy

Ve vývoji sídelní struktury lze vysledovat tři základní etapy, vyznačující se specifickými rysy a odpovídající etapám vývoje společnosti (Hampl 1998): *preindustriální* s charakteristickou dominantní zaměstnaností v primárním sektoru, nízkou sociální mobilitou i vývojovou dynamikou. Pro rozmístění obyvatelstva hrají důležitou roli přírodní determinace s malou prostorovou mobilitou. Omezená úloha měst v sídelním systému vede k nízké hierarchické organizaci. V porovnání s dalšími etapami je obyvatelstvo pohraničních okresů rozmístěno relativně rovnoměrně a jednotlivá sídla mají malé velikostní rozpětí.

Industriální společnost se vyznačuje rozvojem sekundárního sektoru a výraznou dynamikou. Je překonávána přírodní determinace, zvyšuje se role sociogeografických faktorů. Prosazuje se urbanizační proces, který je spojován s velkou prostorovou mobilitou. Tato forma urbanizace, označovaná jako extenzivní, se u nás formuje nejdříve na Šluknovsku, mající silné vazby na saská města. Rovněž proces industrializace začíná v prostoru Děčínska, odkud se šíří do ostatních pohraničních okresů Ústeckého kraje, tj. od východu k západu a odtud pochopitelně dále do českého vnitrozemí. Tento proces je dokladován v syntetické části příspěvku (populační medián, medián koncentrace atd.). Sílí i „vertikální“ směr prostorové mobility – zejména z Krušnohoří⁶ směrem do pánve, kde se postupem času formují silná centra osídlení, rostoucí od poloviny 20. století i na úkor likvidovaných sídel v důsledku rozsáhlé lomové těžby hnědého uhlí.

Postindustriální společnost, rozvíjející terciární sektor, charakterizují silné komunikační (tlak na dopravní sítě) a informační kontakty (internet, digitální telefony). V sídelní struktuře dochází k integraci systému. Prosazují se depopulační vývojové tendence u velkých jader na úkor prostorů v jejich zázemí. Tento suburbanizační proces lze patrně alespoň náznakově sledovat v zázemí krajského města, ale i v okolí Chomutova a Mostu. Změny geopolohových podmínek vedou k prosazování dříve periferních prostorů při hranicích s Němec-

⁶ Méně již z Českého středohoří a Doupovských hor.

kem (Loučná, Mikulov, Petrovice aj.). Tyto tendence se ještě nepochybně zvýrazní vstupem České republiky do Evropské unie. Na současné aspekty vývoje sídelní struktury, včetně pokusu o zhodnocení současných směrů a problémů, je zaměřen samostatný příspěvek autora, publikovaný v tomto časopise (Anděl 2002).

Literatura:

- ANĎEL, J. a kol. (1996–2000): Vývoj sídelní struktury severozápadních Čech. Grantový úkol, 5 samostatných studií, PF UJEP, Ústí n. L.
- ANĎEL, J. a kol. (2000): Geografie Ústeckého kraje. PF UJEP, Ústí n. L., 151 s.
- ANĎEL, J. (2002): Sociogeografické poměry Ústecka v období transformace. Geografie – Sb. ČGS, 107, č. 1, s. 63-77
- BARTOŇOVÁ, D. (1996): Regionální diference sociálně-demografických znaků obyvatelstva. In: HAMPL, M. a kol. Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice. PřF UK, Praha, s.127-154.
- DOSTÁL, P., HAMPL, M. (1992). Urbanization, administrations and economies: future geopolitical and geo-economic changes. In: DOSTÁL, P. a kol. Changing Territorial Administration in Czechoslovakia. Amsterdam, s. 191-203.
- FIALOVÁ, L., HORSKÁ, P., KUČERA, M., MAUR, E., MUSIL, J., STLOUKAL, M. (1996): Dějiny obyvatelstva českých zemí. Mladá fronta, Praha, 400 s.
- HAMPL, M. a kol. (1996): Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice. PřF UK, Praha, 395 s.
- HAMPL, M. (1998): Realita, společnost a geografická organizace: hledání integrálního řádu. PřF UK, Praha, 110 s.
- HAVLÍČEK, T. (2000): Populační vývoj v pohraničí jižních Čech a Horního Rakouska po druhé světové válce. Geografie – Sborník ČGS, 105, č. 1, s. 77-83
- KÁRNÍKOVÁ, L. (1965): Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754 až 1914. ČSAV, Praha, 401 s.
- KORČÁK, J. (1938): Geopolitické základy Československa, jeho kmenové oblasti. Orbis, Praha, 170 s.
- KORČÁK, J. (1960): Vývoj osídlení českého území. In: Häufler, V., Korčák, J., Král, V.: Zeměpis Československa. Nakladatelství ČSAV, Praha, s. 222-236
- KORČÁK, J. (1966): Vymezení oblastí maximálního zalidnění. AUC Geographica, č. 1–2, Praha, s. 65-72.
- ŠÁSEK, M. (1997): Vývojové tendence sídelní struktury Severočeského kraje. Acta Universitatis Purkynianae. UJEP, Ústí n. L., 130 s.
- Dlouhodobá koncepce osídlení Krušných hor. KPÚ, Ústí n. L. 1985.
- Podklady ČSÚ Ústí n.L. a ČSÚ Praha.

S u m m a r y

THE DEVELOPMENT OF THE SETTLEMENT STRUCTURE AND POPULATION IN THE FRONTIER DISTRICTS IN THE ÚSTÍ REGION

The frontier districts of the Ústí Region form a continuous stretch of land along the Czech-German frontier, which consists of the districts of the North Bohemia Basin (Chomutov, Most, Teplice a Ústí n. L.). The origin and development of most of the settlements that have been developing in the territory of the basin districts since the early Middle Ages, has been determined by nature, their location, but also by politics. Compared with other eras, the population of the frontier districts is distributed relatively evenly and all the particular settlements are of small extent. The critical changes took place in the periods of industrialization and subsequent urbanization. Compared to the other districts of the region as well as to other regions of the Czech Republic, the development of the settlement structure and population is not only characterized by similar features but also by a specific particularity. Its formation was impacted especially by natural conditions, which were later complemented by socio-geographic, political, and geologic-location factors.

Concentration trends and spatial classification levels demonstrate even so-called areas of maximum density of population, while the minimum level of population density has been determined so that it would not drop below 500 inhabitants per km² in any part of the whole area. Two time periods – 1910 and 2001 – were studied with regard to the territory of the frontier districts.

The map that demonstrates the years in which the particular settlements reached population maximums provides a global view of the development of the spatial differentiation. Mountain and peripheral locations, the maximums of which date back to the 19th century, are clearly distinct from valley locations, the most advantageous ones in terms of geologic location achieved their population maximums at the end of the 20th century. They illustrate the tendency of “population streaming down from mountain locations into valleys”. The map of the population median, which divides the territory according to the number of inhabitants into two identical parts in 1850, 1910, and 2001, demonstrates clearly the diverse development dynamics in the east–west direction.

The point of departure of the region presented is a settlement classification. Indicators that describe the development trends of the settlements in a 150-year time period represent the basic group of sets of criteria. The development reflects a number of socio-geographic and physico-geographic factors, which crucially modify the development.

Fig. 1 – The development of the size class of the settlements in the Ústí border area. There are 4 classes: 1a – very small settlements 0 – 199 inhabitants, 1b – small settlements 200 – 999 inhabitants, 1c – medium-sized settlements 1 000 – 4 999 inhabitants, and 1d – large settlements above 5 000 inhabitants.

Fig. 2 – The development of the population concentration in the frontier districts of the Ústí Region

Fig. 3 – Areas of maximum density of population in 1910 (settlements, settlement borders, and district borders – valid also for other maps).

Fig. 4 – Areas of maximum density of population in 2001.

Fig. 5 – Population median of the Ústí border area in 1850, 1910 and 2001.

Fig. 6 – Population maximums of the settlements. The figure shows the year in which the particular settlements reached the maximum number of inhabitants.

Fig. 7 – Region of the settlement structure in the Ústí border area.

(Pracoviště autora: katedra geografie Pedagogické fakulty UJEP, České mládeže 8, 400 96 Ústí nad Labem.)

Do redakce došlo 7. 5. 2002